

ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Մարտունու Տ. Աբրահամյանի անվան ավագ դպրոց» ՊՈԱԿ

ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

**Թեմա- Սովորողի մեջ արժեքային համակարգի ձևավորումը
Առարկայի դասավանդման ընթացքում**

Դպրոց- Վայքի ավագ դպրոց

Ուսուցիչ- Լևոն Բաղայան

Ղեկավար- Կիմա Օհանեսյան

ՎԱՅՔ 2023

Բովանդակություն

Ներածություն.....	3
Գլուխ 1	
Արժեքային համակարգն ու դրա ձևավորումը դեռահասների մոտ.....	5
Գլուխ 2	
Արժեհամակարգի ձևավորման գործընթացի առանձնահատկությունները.....	13
Եզրակացություն.....	21
Գրականության ցանկ.....	22

Ներածություն

Թեմայի արդիականությունը. Գլոբալիզացիայի գործընթացները, ժողովրդավարական վերափոխումները սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական կյանքում որոշում են լայնածավալ փոխակերպումները ժամանակակից կրթական ոլորտում: Կրթությունը կոչված է ապահովելու մանկավարժական գործընթացի ոչ միայն դաստիարակչական և զարգացնող գործառույթի իրականացումը, այլև սոցիալ-մշակութային: Կրթության արդիականացման հայեցակարգը նոր պահանջներ է առաջադրում կրթական համակարգին, որոնք ենթադրում են ժամանակակից կրթված, բարոյական, նախաձեռնող մարդկանց զարգացող հասարակության անհրաժեշտությունը, ովքեր կարող են ինքնուրույն որոշումներ կայացնել ընտրության իրավիճակում, ունակ են համագործակցության: Մեր երկիրը կուտակել է արժեքների հսկայական ներուժ, որոնք ամրագրված են ավանդույթներում, սովորույթներում և կենսակերպում: Միննույն ժամանակ, վերափոխումները հասարակության քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում կանխորոշում են հասարակության համար նոր արժեքների ձևավորումն ու գործունեությունը, որոնք հաստատվում են պետական իշխանության և սոցիալական ինստիտուտների կողմից: Արդյունքում անհրաժեշտ է վերլուծել ազգային հիմնական արժեքների համակարգը, բացահայտել դպրոցականների մոտ դրանց ձևավորման հոգեբանական մեխանիզմներն ու մանկավարժական պայմանները: Էթիկայի մեջ բարձրագույն արժեք է համարվում բարու կատեգորիան, իսկ ավելի բարձր բարոյական արժեքները կյանքի իմաստն են, երջանկությունը, սերը, ճշմարտությունը, արդարությունը, բարեկամությունը, քանի որ այդ հասկացությունների գիտակցումը, հիմնովին ազդում է մարդու վարքի և գիտակցության վրա: Արժեքները մեկնաբանվում են որպես մարդու գիտակցության մեջ իրականությունն արտացոլելու միջոց, այսինքն՝ օբյեկտիվ իրականության սուբյեկտիվ արտացոլում: Մարդկանց մտքերում արժեքներն արտացոլվում են արժեքային դատողությունների տեսքով: Քանի որ իրականությունը բացարձակ չէ, արժեքները հարաբերական են: Գնահատման չափանիշը ընդհանրացված պատկերն է, նմուշը, իդեալը:

Ուսումնասիրության նպատակը. Հետազոտական աշխատանքի նպատակն է դպրոցականների մոտ ձևավորել արժեքային համակարգ առարկայի դասավանդման գործընթացում:

Ելնելով ուսումնասիրության նպատակից՝ առանձնացվել են հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել արժեքների հայեցակարգը և բնույթը, քննարկել սովորողների համար արժեքային համակարգի ձևավորման խնդիրները:

Աշխատանքային կառուցվածքը. Աշխատանքը ներառում է ներածություն, հիմնական մաս, եզրակացություն և գրականության ցանկ:

Գլուխ 1 Արժեքային համակարգն ու դրա ձևավորումը դեռահասների մոտ

Արժեք հասկացությունն առաջացել է 18-րդ դարում և կապված է եթիկայի ավանդական հիմքերի վերանայման հետ: Այս հայեցակարգն առաջին անգամ ի հայտ է գալիս Կանտի մոտ, ով կարծում էր, որ արժեքներն ինքնին գոյություն չունեն, դրանք միայն նշանակություն ունեն՝ կոչ դեպի կամք, դեպի նպատակ:

Կ. Կլահոնի-ի ըմբռնման մեջ արժեքները բացահայտ կամ անուղղակի պատկերացում են այն մասին, թե ինչ է ցանկալի՝ ազդելով գործողության տեսակների, միջոցների և նպատակների ընտրության վրա: Մարդու անհատականության ներքին էությունը նրա արժեհամակարգն է, թանկը, նշանակալից ու կարևորը գիտակցելու կարողությունը: Արժեքներն ընդհանուր առմամբ նշանակում են առարկաներ, երևույթներ կամ դրանց հատկությունները, օգտակարությունը, նշանակությունը, անհրաժեշտությունը, որի մասին մարդն իրազեկ է, դրանց նկատմամբ դրական վերաբերմունք ցուցաբերելը:¹

Արժեքը փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական գրականության մեջ լայնորեն օգտագործվող տերմին է՝ ցույց տալու իրականության որոշ երևույթների մարդկային, սոցիալական և մշակութային նշանակությունը: Ըստ էության, մարդկային գործունեության օբյեկտների, սոցիալական հարաբերությունների և բնական երևույթների ամբողջ բազմազանությունը, որոնք ներառված են դրանց տիրույթում, կարող են հանդես գալ որպես «օբյեկտային արժեքներ» կամ արժեքային հարաբերությունների օբյեկտներ, այսինքն գնահատվել բարու և չարի, ճշմարտության կամ ոչ ճշմարտության, գեղեցկության տեսանկյունից, կամ այլանդակություն, թույլատրելի և արգելված, արդար կամ անարդար և այլն: Մեթոդներն ու չափանիշները, որոնց հիման վրա իրականացվում են համապատասխան երևույթների գնահատման ընթացակարգերը, հանրային գիտակցության և մշակույթի մեջ ամրագրված են որպես «սուբյեկտիվ արժեքներ» (վերաբերմունքներ և գնահատականներ, հրամայականներ և արգելքներ,

¹ St' u Алексеев, В.Г. Ценностные ориентации личности и проблемы их формирования [Текст]: учеб. пособие / В.Г. Алексеев. – М.:

նպատակներ և նախագծեր, որոնք արտահայտված են նորմատիվ գաղափարների տեսքով), որոնք գործում են որպես մարդկային գործունեության ուղեցույց: ²

Համաձայն մեծ խորհրդային հանրագիտարանում տրված սահմանման՝ «արժեքները գաղափարներ են, իդեալներ, նպատակներ, որոնց ձգտում է մարդն ու հասարակությունը»:

Գաղափարը բարդ հասկացություն է, որն արտացոլում է փորձի ընդհանրացումը և արտահայտում է վերաբերմունք իրականության նկատմամբ:

Իդեալն այն է, ինչը կազմում է գործունեության և ձգտումների բարձրագույն նպատակը:

Նպատակը ձգտման առարկա է, մի բան, որին պետք է հասնել:

Կան ընդհանուր առմամբ ընդունված արժեքներ, ինչպիսիք են սերը, հեղինակությունը, հարգանքը, գիտելիքը, առողջությունը և այլն, ներխմբային արժեքներ՝ քաղաքական, կրոնական և անհատական (անձնական): Արժեքները միավորվում են մի համակարգի մեջ, որը փոխվում է տարիքի և կյանքի հանգամանքների հետ: Արժեքների գործառույթները բազմազան են. Դրանք ուղենիշ են մարդկային կյանքում, անհրաժեշտ հասարակական կարգը պահպանելու համար և հանդես են գալիս որպես սոցիալական վերահսկողության մեխանիզմ: ³

Յուրաքանչյուր պատմականորեն հատուկ սոցիալական ձև կարող է բնութագրվել արժեքների որոշակի հավաքածուով և հիերարխիայով, որոնց համակարգը գործում է որպես սոցիալական կարգավորման ամենաբարձր մակարդակ: Այն արձանագրում է այն չափանիշները, թե ինչ է սոցիալապես ճանաչված (տվյալ հասարակության և սոցիալական խմբի կողմից), որոնց հիման վրա ավելի կոնկրետ և մասնագիտացված են նորմատիվ վերահսկողության համակարգերը, համապատասխան հասարակական ինստիտուտները և մարդկանց նպատակաուղղված գործողությունները՝ ինչպես անհատական, այնպես էլ կոլեկտիվ:

² Ст'ю Асташова, Н.А. Учитель: проблема выбора и формирования ценностей [Текст]: учебно-методическое пособие / Н.А. Асташева. – Воронеж: МОДЭК,

³ Ст'ю Волков, Б.С. Психология юности и молодости[Текст]: учебник для вузов / Б.С. Волков. – М.: Трикста, 2006.

Անհատականության կառուցվածքի մակարդակում այս չափանիշների յուրացումը անհրաժեշտ հիմք է հանդիսանում անձի ձևավորման և հասարակության մեջ նորմատիվ կարգի պահպանման համար:⁴

Ելնելով անհատի, հասարակության սոցիալական խմբի արժեքային համակարգից, ձևավորվում են որոշակի արժեքային կողմնորոշումներ, այսինքն՝ վերաբերմունքի համակարգ, սոցիալական իրականության, այլ մարդկանց և սեփական դերի ըմբռնման սկզբունքներ:

Արժեքային կողմնորոշումները անձի կառուցվածքի ամենակարևոր բաղադրիչն են, որոնք բնութագրում են նրա վերաբերմունքը տարբեր արժեքների նկատմամբ և որոշում նրա մոտիվացիան և վարքագիծը: Արժեքները, որոնք ազդում են մարդկանց կյանքի նկատմամբ վերաբերմունքի վրա, դառնում են նրանց վարքագծի, շփման շարժառիթների և փոխազդեցության հիմնական ուղեցույցը:⁵

Ա.Գ. Ջղրավովիսլովը բնութագրում է արժեքային կողմնորոշումները որպես «մարդու համեմատաբար կայուն սոցիալապես պայմանավորված վերաբերմունք նյութական և հոգևոր բարիքների և իդեալների ամբողջությանը, որոնք դիտվում են որպես առարկաներ, նպատակներ, միջոցներ անհատի կյանքի կարիքները բավարարելու համար»:⁶ Դ.Ն.Ուզնաձեն ընդգծում է, որ արժեքային կողմնորոշումները «հոգեբանական վերաբերմունք են կոնկրետ իրավիճակում վարքի որոշակի տեսակի նկատմամբ»: Արժեքային կողմնորոշումները որպես սուբյեկտիվ կատեգորիա արտահայտում են անհատի կողմնորոշումը և որոշում նրա ընտրողական վերաբերմունքը իրականության օբյեկտների նկատմամբ:⁷

Արժեքային կողմնորոշումները կազմում են անձի կառուցվածքի առանցքը, գործում են որպես իդեալ ընտրելու չափանիշ, որոշում են մոտիվացիոն ոլորտի ձևավորումն

⁴ St' u Богуславский, М.В. Общечеловеческие и национальные ценностные ориентации отечественной педагогики [Текст] / М.В. Богуславский // Педагогика.-1998. - №7

⁵ St' u Артюхова, И.С. Ценности – цели подрастающего поколения [Текст] / И. С. Артюхова // Директор школы. – 2001.

⁶ St' u Здравомыслов, А.Г. Потребность. Интересы. Ценности [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. уч. завед. / А.Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 2005.

⁷ St' u Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. уч. завед. /Л.И. Божович. – СПб.: Питер, 1998.

ու զարգացումը և խթանում են ինքնակատարելագործումը: Մեր աշխատանքում մենք ընդունում ենք հետևյալ սահմանումը. «Արժեքային կողմնորոշումները անձի ներքին կառուցվածքի ամենակարևոր տարրերն են, որոնք ամրագրված են անհատի կենսափորձով, նրա փորձառությունների ամբողջությամբ և սահմանազատող նշանակալից, էականը տվյալ մարդու համար աննշանից, աննշանից»: Վերջերս համամարդկային արժեքները դարձել են ժողովուրդների, պետությունների և դասակարգերի միջև կապող կարևորագույն տարրը: Դրանք հիմնարար նշանակություն ունեն, քանի որ թույլ են տալիս լուծել մարդու գոյատևման խնդիրները:

Պակաս նշանակալից չեն ազգային արժեքները՝ ներկված տարբեր երանգներով ու երանգներով և որոշված ազգի մտածելակերպով: Այս արժեքները՝ հայրենասիրությունը, բարությունը, գեղեցկությունը, ազգությունը, ոգեղենությունը ինքնատիպություն են հաղորդում մարդու կյանքին և ձևավորում նրա ազգային ինքնությունը:

Պետական արժեքները, որոնք կարող են ներառել օրհներգը, զինանշանը, դրոշը, տարածքը, ընդհանուր պատմությունը, միավորող սկզբունք են տարբեր ազգությունների, հայացքների և կրոնների շատ մարդկանց համար:

Ավելի մեծ չափով խմբային արժեքները բաժանարար նշանակություն ունեն, որոնք, մարդկանց միավորելով խմբերի՝ իրենց շահերին համապատասխան (մասնագիտական, կրոնական, ժամանց և այլն), անտեսանելի սահմաններ են կանգնեցնում տարբեր խմբերի ներկայացուցիչների միջև:

Անհատական արժեքների շրջանակը շատ լայն է և կապված է անհատի կարիքների, հետաքրքրությունների, իդեալների և զգացմունքների հետ: Հայտնի հոգեբան Վիկտոր Էմիլ Ֆրանկլը առանձնացրել է արժեքների 3 խումբ՝ ստեղծագործական արժեքներ, փորձի արժեքներ և հարաբերությունների արժեքներ: Այս արժեքները համապատասխանում են երեք հիմնական ուղիների, որոնց հետևելով մարդը կարող է գտնել կյանքի իմաստը: Առաջինն այն է, ինչ նա տալիս է աշխարհին իր ստեղծագործություններում. երկրորդն այն է, ինչ նա վերցնում է աշխարհից իր հանդիպումներում և փորձառություններում. երրորդը այն դիրքորոշումն է, որը նա զբաղեցնում է իր պաշտոնի նկատմամբ: Այն, որ արժեքները մեծապես որոշում են

վարքագիծը, հաստատվում է Վ. Ֆրանկլի կարծիքով «Իրականում մարդը չի դրդվում ցանկություններով, այլ գրավում է արժեքներով»:⁸

Ստեղծագործական արժեքներն իրացվում են այն մարդու աշխատանքով, ով իր աշխատանքին որոշակի անձնական նշանակություն է հաղորդում: Փորձի արժեքները դրսևորվում են մարդու զգայունությամբ այլ մարդկանց, բնության և որոշակի առարկաների նկատմամբ: Վերաբերմունքի արժեքները կապված են մարդու արձագանքի հետ իր հնարավորությունների սահմանափակումներին, երբ նա հայտնվում է այնպիսի հանգամանքների ողորմության տակ, որոնք նա չի կարող փոխել: Վ. Ֆրանկլը կարծում է, որ մարդու՝ որպես անհատի կենսունակության չափանիշն այն է, թե ինչպես է նա առնչվում իր ճակատագրին, կյանքի դժվարություններին, անհաջողություններին, սխալներին և ինչ դիրք է գրավում դրանց նկատմամբ: Արժեքային հարաբերությունների շնորհիվ մարդկային գոյությունը չի կարող անիմաստ լինել: Արժեքները արժեքային կողմնորոշումների վերածելու մեխանիզմը սոցիալական խմբի, անհատի կողմից որոշակի արժեքների ներքինացման, յուրացման և ընդունման մեխանիզմ է: Ընկղմվելով սոցիալական արժեքների մեջ՝ մարդը պասիվորեն չի ընդունում դրանք, այլ ակտիվորեն ընտրում, դեն նետում և փոխում է արժեքները՝ ելնելով ներքին կարիքներից: Արժեքային կողմնորոշումները մեծապես արտահայտում են «մարդու մեջ մարդկայնության» չափը, քանի որ հենց արժեքային կողմնորոշիչներն են տվյալ անձի էության իրական կրողները: Արժեքային կողմնորոշումների որակները՝ դրանց բնույթը, ուղղությունը, կայունությունը, կառուցվածքի աստիճանը կարող են ցույց տալ անհատի հասունությունը կամ անհասությունը, սոցիալականացման մակարդակը:⁹

Եթե ժամանակակից մշակույթի ժամանակակից մարդու կյանքի բովանդակությունը բաղկացած է նրա շուրջ ծավալվող կյանքի հետ ունեցած հարաբերություններից, և այդ հարաբերությունների ընթացքում ծնվում է անհատի ներքին ինքնավար աշխարհը, ապա դա դառնում է օբյեկտիվ անհրաժեշտություն: Ուսուցիչը ուսումնական գործընթացը լրացնել երեխայի ապրած իրական իրականության և իրական իրականության հետ փոխհարաբերություններով, որպեսզի նրա վերելքը

⁸ Ст' у Богданова, О.С. Нравственное воспитание старшеклассников [Текст]: книга для учителя / О.С. Богданова, С.В. Черенкова. – М.: Просвещение, 1999.

⁹ Ст' у Большая советская энциклопедия [Текст] / Глав. Ред. А.М. Прохоров. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1978.

կատարվի ժամանակակից մշակույթի մակարդակ, որպեսզի նա այստեղ և հիմա ապրեր այս մշակույթի համատեքստում:

Հարաբերություններ ապրելը նշանակում է զգալ, ըմբռնել և գործողության մեջ զգալ կապը քո «ես»-ի և իրականության օբյեկտի միջև: Հարաբերություններ հաստատել նշանակում է ընդունել, հասկանալ, գնահատել այդ կապը՝ գիտակցելով դրա անձնական նշանակությունը «ես»-ի կյանքի համար:

Այսպիսով, անդրադառնալով արժեքների տիպաբանությանը (մեր ուսումնասիրության մեջ մենք դիտարկում ենք արժեքային կողմնորոշումների տիպաբանությունը արժեքների տիպաբանության միջոցով) ցույց է տալիս, որ փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, հոգեբանական և մանկավարժական գրականության մեջ կան բազմաթիվ մոտեցումներ համակարգման, մեկնաբանման և գործառնականացման: արժեքային երեւույթներ. Սա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանով, որ գիտնականները ելնում են տարբեր տեսական և էմպիրիկ հիմքերից՝ վիճելով ուսումնասիրվող երևույթի առանձնահատկությունների և դրա դրսևորումների բազմակողմանիության համար:

Ամենահետաքրքիրը՝ անհատի արժեքային կողմնորոշումների համակարգի ձևավորման տեսանկյունից, դեռահասությունն է:

Իր զարգացման ընթացքում երեխան անցնում է մի քանի ճգնաժամերի միջով, որոնք արտացոլում են զարգացող անհատականության փոխազդեցության նոր փուլը սոցիալական միջավայրի հետ, անցումը զարգացման նոր սոցիալական իրավիճակի: Ամենաերկարը 3-րդ տարիքային ճգնաժամն է, որը տևում է 12-ից 18 տարեկան, այն նաև ամենաընդգծված, բարդ և ամենակարևորն է անհատականության զարգացման առանձնահատկությունները հասկանալու համար:¹⁰

20-րդ դարի 20-ական թվականներից դեռահասների ընդգծված հոգեբանական բնութագրերը սկսեցին անվանվել որպես «դեռահասների բարդույթ»: Այս հայեցակարգը ներառում է՝ իմպուլսիվություն, նեգատիվիզմ, կոնֆլիկտ, զգացմունքների անհամապատասխանություն, ագրեսիվություն, զգայունություն (զգայունություն ուրիշների կողմից սեփական արտաքինի գնահատման նկատմամբ),

¹⁰ St' u Карандашев, В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство [Текст]: практикум по психодиагностике /В.Н. Карандашев. - СПб.: Речь, 2004..

ունակությունների և հմտությունների աճ՝ զուգորդված չափից ավելի ինքնավաստահությամբ, մեծահասակների դատողությունների անտեսում, երիտասարդական մտածողության էզոցենտրիզմ, տեսականության գրավչություն, ցրված անորոշ «ես», դերի անձնական անորոշություն, մանկության անկախությունից ազատվելու ցանկություն , գնահատականներում մաքսիմալիզմ, խնամակալության նկատմամբ անհանդուրժողականություն, տրամադրության չմոտիվացված փոփոխություններ:¹¹

Ս. Բյուլերը պատանեկան ճգնաժամը բաժանեց երկու փուլի՝ բացասական (12-14 տարեկան) և դրական (15-18 տարեկան), որոնցից յուրաքանչյուրին նա տվեց ընդհանրացված բնութագրեր: Բացասական փուլը բնութագրվում է անհանգստությամբ, անհանգստությամբ, դյուրագրգռությամբ, դա երազների, հակասական զգացմունքների և մելամաղձության շրջան է: Դրական փուլը բնութագրվում է բնության հետ շփվելու և արվեստը ընկալելու ցանկությամբ, այս ընթացքում ի հայտ է գալիս արժեքների նոր աշխարհ: ¹²

Ըստ Կ.Լյուինի տեսության՝ պատանեկության ամենակարևոր գործընթացներն են անհատի կյանքի աշխարհի ընդլայնումը, նրա շփումների շրջանակը, խմբային պատկանելությունը և մարդկանց տեսակը, որի վրա նա կենտրոնանում է: Դեռահասի վարքագիծը որոշվում է նրա դիրքի միջանկյալությամբ: Սա դրսևորվում է հոգեկանում, որը բնութագրվում է ներքին ամաչկոտությամբ, ձգտումների մակարդակի անորոշությամբ, ներքին հակասություններով, ագրեսիվությամբ, ծայրահեղ տեսակետների և դիրքերի հակումով: Որքան մեծ են տարբերությունները մանկության աշխարհի և մեծահասակների աշխարհի միջև, այնքան մեծ է հակամարտությունը: Սկսած ճգնաժամից՝ պատանեկության ողջ շրջանը սովորաբար դժվար է թե՛ երեխայի, թե՛ նրան մոտ գտնվող մեծահասակների համար: Այդ իսկ պատճառով դեռահասությունը կոչվում է ձգձգվող ճգնաժամ:

Չափահասության զգացումը դեռահասի ինքնաճանաչման հատուկ ձև է, անձի հիմնական հատկանիշը, նրա կառուցվածքային կենտրոնը: Այս զգացումն

¹¹ Ст' у Зауторова, Э.В. Формирование нравственных ценностных ориентаций подростков средствами русской хоровой культуры [Текст]: Автореф. ...канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Э.В. Зауторова. – Вологда, 2002.

¹² Ст' у Бордовская, Н.В. Педагогика [Текст]: учебник для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Пеан. – СПб.: Питер, 2000.

արտահայտում է դեռահասի կյանքի նոր դիրքորոշումը իր և մարդկանց նկատմամբ, որոշում է նրա սոցիալական գործունեության կոնկրետ ուղղություններն ու բովանդակությունը, նոր ձգտումների համակարգը: Հատուկ սոցիալական գործունեությունը դրսևորվում է մեծահասակների աշխարհում գոյություն ունեցող նորմերի, արժեքների և վարքագծի ձևերի ավելի մեծ ընկալունակությամբ:

Պատանեկության շրջանում ինքնաճանաչման և ինքնագնահատականի առանձնահատկությունն անմիջականորեն ազդում է վարքի վրա: Ցածր ինքնագնահատականով դեռահասը թերագնահատում է իր հնարավորությունները և ձգտում է կատարել միայն ամենապարզ խնդիրները, ինչը խանգարում է նրա զարգացմանը: Ուռճացված ինքնագնահատականով նա գերագնահատում է իր հնարավորությունները, ձգտում է իրականացնել այն, ինչի հետ չի կարողանում հաղթահարել, ինչը նույնպես բացասաբար է անդրադառնում դեռահասի անձի զարգացման վրա: Դեռահասի չափահասության զգացումը դրսևորվում է, առաջին հերթին, ցանկությամբ, որ բոլորը՝ և՛ մեծերը, և՛ հասակակիցները, վերաբերվեն նրան ոչ թե որպես երեխա, այլ որպես մեծահասակ: Նա հավակնում է հավասար իրավունքներ մեծերի հետ հարաբերություններում և կոնֆլիկտների մեջ է մտնում՝ պաշտպանելով իր «չափահաս» դիրքը: Չափահասության զգացումը դրսևորվում է նաև անկախության ցանկությամբ, կյանքի որոշ ասպեկտներ մեծահասակների միջամտությունից պաշտպանելու ցանկությամբ:

Դեռահասը բացահայտում է իր ներաշխարհը, դժվար փորձառությունները, որոնք կապված են նոր հարաբերությունների, նրա անձնական հատկանիշների և գործողությունների հետ, վերլուծվում են նրա կողմից տարածականորեն: Դեռահասը ցանկանում է հասկանալ, թե ինչ է նա իրականում և իրեն պատկերացնում է այնպիսին, ինչպիսին կցանկանար լինել: Ընկերներն օգնում են նրան ճանաչել ինքն իրեն, ում մեջ նա նման է հայելու մեջ՝ փնտրելով նմանություններ: Դեռահասների մտորումները և ինքն իրեն հասկանալու անհրաժեշտությունը առաջացնում են վստահություն հասակակիցների հետ շփման և օրագրերի նկատմամբ, որոնք սկսում են պահպանվել հենց այս տարիքում:

Գլուխ 2 Արժեհամակարգի ձևավորման գործընթացի

առանձնահատկությունները

Դպրոցականի անձի արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման խնդիրը ուսումնասիրված է մի շարք գիտնականների կողմից: Դրանց ձևավորման մոտեցումները բացահայտում են մանկավարժական տեխնիկայի մի շարք, միջոցներ, որոնք ապահովում են սովորողի անհատականության միջև կայուն հարաբերությունների համակարգի ձևավորումը, նրանց կողմից կրթական և կրթական արժեքների ընդունումը որպես հիմնական:

Առողջության պահպանումն ու ամրապնդումը, ինքնորոշումը, ինքնիրականացումը՝ որպես հիմնական արժեքներ, և կազմակերպչական և մանկավարժական պայմանների բացակայությունը, որոնք նպաստում են դպրոցի ուսումնական գործընթացում այդ ձգտման իրականացմանը:

Դեռահասության տարիքում սկսում է ձևավորվել հետաքրքրությունների կայուն շրջանակ, որը դեռահասների արժեքային կողմնորոշումների հոգեբանական հիմքն է: Տեղի է ունենում, հետաքրքրությունների անցում մասնավորից և կոնկրետից դեպի վերացական և ընդհանուր աճող հետաքրքրությունը աշխարհայացքի, կրոնի, բարոյականության և էթիկայի հարցում: Հետաքրքրությունը զարգանում է սեփական հոգեբանական փորձառությունները և այլ մարդկանց փորձառությունները:

Է.Սթերնը դեռահասությունը համարել է անհատականության ձևավորման փուլերից մեկը և կախված ավելի բարձր արժեքների փորձից անհատականությունը ձևավորվում է տարբեր ձևերով: Սթերնը նկարագրեց 6 տեսակի արժեքներ և, համապատասխանաբար, տեսակներ՝

- 1) տեսական տեսակ՝ մարդ, ում բոլոր ձգտումներն ուղղված են նպատակին իրականության իմացություն;
- 2) գեղագիտական տեսակ՝ մարդ, ում համար օտար են օբյեկտիվ գիտելիքները. նա ձգտում է ըմբռնել մի դեպք և սպառել այն առանց հետքի իր ամբողջությամբ անհատական հատկանիշներ;
- 3) տնտեսական տեսակ - նման մարդու կյանքը վերահսկվում է շահի գաղափարով, ցանկությամբ ուժի նվազագույն ծախսով հասնել ամենամեծ արդյունքի.

4) սոցիալական տեսակ - կյանքի իմաստը սերն է, շփումը և կյանքը ուրիշների համար

մարդկանց;

5) քաղաքական տեսակ՝ նման անձին բնորոշ է իշխանության ձգտումը.

գերակայություն և ազդեցություն;

6) կրոնական տեսակ. այդպիսի մարդը յուրաքանչյուր երևույթ փոխկապակցում է ընդհանուրի հետ

կյանքի և աշխարհի իմաստը.¹³

Արժեքների բոլոր ոլորտներն առկա են յուրաքանչյուր անհատականության մեջ, բայց դրանցից որևէ մեկը փորձառությունները առաջնորդող նշանակություն են ձեռք բերում դեռահասության շրջանում: Դպրոցի ազդեցությունը անհատի արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման վրա որոշվում է բնութագրերով ուսումնական գործընթացի կազմակերպումը, ինչպես նաև ուսուցիչների և հասակակիցների հետ հարաբերությունները.¹⁴

Ինչպես ցույց է տրված մի շարք ուսումնասիրություններում, պայմանական և վերջերս ստացված ուսուցման կազմակերպման տարբեր ձևերի տարածումը տարբեր ձևերով միջնորդում է գործընթացը: Այնուամենայնիվ, կոնկրետ օրինաչափություններ և առանձնահատկություններ վերջինիս ազդեցությունը արժեքային ոլորտի զարգացման վրա ներկայումս բավականաչափ ուսումնասիրված չէ: Անկախ ուսումնական գործընթացի կազմակերպման և բովանդակության ձևից, ուսուցչի անհատականությունը մնում է կարևոր գործոն սովորողների արժեհամակարգի զարգացման գործում: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Յանտովսկայան, ստեղծագործական ուսուցիչը «ոչ միայն զինում է սովորողներին գիտելիքներով, այլև ձևավորում է նրանց վերաբերմունքը շրջապատող աշխարհի նկատմամբ՝ թարմացնելով վստահության արժեքները և ստեղծագործականությունը: Ի տարբերություն տարրական դպրոցական տարիքի երեխաների, դեռահասներն ավելի

¹³ St' u Зауторова, Э.В. Формирование нравственных ценностных ориентаций подростков средствами русской хоровой культуры [Текст]: Автореф. ...канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Э.В. Зауторова. – Вологда, 2002

¹⁴ St' u Карандашев, В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство [Текст]: практикум по психодиагностике /В.Н. Карандашев. - СПб.: Речь, 2004..

շատ են առաջնորդվում են իրենց հասակակիցների շրջանում ընդունված արժեքներով:

Ուսումնական գործընթացում միջառարկայական կապերի օգտագործումը՝ որպես դեռահասների մոտ արժեքային կողմնորոշումներ ձևավորելու միջոց, պահանջում է նախնական վերլուծություն և միջառարկայական կապերի ներուժի բացահայտում, ինչի համար նախ անհրաժեշտ է ծանոթանալ միջառարկայական կապերի մեկնաբանման հիմնական մոտեցումներին՝ հոգեբանական, մանկավարժական և մեթոդական գրականություն:

Ժամանակակից գրականությունը վերլուծելիս կարող ենք եզրակացնել, որ միջառարկայական կապերի միասնական հստակ սահմանում չկա: Տարբեր հեղինակներ միջառարկայական կապերը սահմանում են կա՛մ որպես «բնագիտության ուսուցման գիտական մակարդակի աճի դիդակտիկ պայման, գիտությունների փոխազդեցության դերը սովորողների դիալեկտիկական-մատերիալիստական աշխարհայացքի ձևավորման և ուսանողների ստեղծագործական կարողությունների աճի գործում» կամ որպես «միջգիտական կապերի արտացոլում ուսումնական գործընթացում»: Ֆ.Պ. Սոկոլովան դրանք սահմանում է որպես «տարբեր առարկաների ուսումնական ծրագրերի և դասագրքերի հետևողականության ապահովման միջոց», «անբաժանելի բաղադրիչ, որը պահանջում է հավատարմություն գիտականության, համակարգվածության և գիտակցության սկզբունքներին»:¹⁵ Այս խնդրին նվիրված իր բազմաթիվ աշխատություններում Ա.Վ.Ուսովան միջառարկայական կապերը համարում է դիդակտիկ պայման, որը նպաստում է ուսանողների մոտ աշխարհի բնագիտական պատկերի ձևավորմանը: Վ.Ն. Մաքսիմովան միջառարկայական կապերը համարում է սովորողներին համապարփակ դպրոցում դասավանդելու գործընթացում, դրանք նույնացնում է որպես ուսուցման սկզբունք (չնայած նա չի սահմանում դրա նորմատիվ և էական գործառույթները), որը որոշում է բոլոր մյուս սկզբունքների նպատակային կողմնորոշումը, ուղղորդելով նրանց լուծել հիմնական խնդիրը՝ աշխարհայացքի ձևավորում՝ համակարգի և հասարակության մասին գիտելիքների

¹⁵ Ст' u Богуславский, М.В. Общечеловеческие и национальные ценностные ориентации отечественной педагогики [Текст] / М.В. Богуславский // Педагогика.-1998. - №7

ամբողջական համակարգ:¹⁶ Հաջորդիվ պարզությունը, համակարգվածությունը, անհատական մոտեցումը և գործնական կողմնորոշումը դառնում են միջառարկայական կապերի իրականացման միջոցներ: Այնուամենայնիվ, սահմանում տալիս նա խոսում է միջառարկայական կապերի մասին ոչ թե որպես դիդակտիկ սկզբունք, այլ ներկայացնում է «գործոնի» ոչ ամբողջությամբ սահմանված հայեցակարգը, որի միջոցով փորձում է որոշել միջառարկայական կապերի կարգավիճակը. «միջառարկայական կապերը իրականում նշանակալի գործոն են: բովանդակության և կառուցվածքի ձևավորման մեջ գիտական ինտեգրացիոն ուսումնական առարկայի ժամանակակից պայմաններում, իսկ կառուցվածքն ինքնին ծառայում է որպես դրանց տեսակների և գործառույթների բազմազանության օբյեկտիվ աղբյուրներից մեկը»: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, դպրոցական կրթության միջառարկայական կապերը գիտության և հասարակության կյանքում այսօր տեղի ունեցող ինտեգրացիոն գործընթացների կոնկրետ արտահայտությունն են: Այս կապերը կարևոր դեր են խաղում ուսանողների գործնական և գիտական-տեսական պատրաստվածության բարելավման գործում, որի էական առանձնահատկությունն ուսանողների կողմից ճանաչողական գործունեության ընդհանրացված բնույթի տիրապետումն է: Ընդհանրացումը հնարավորություն է տալիս գիտելիքների և հմտությունների կիրառումը կոնկրետ իրավիճակներում, ինչպես կրթական, այնպես էլ արտադպրոցական գործունեության մեջ առանձնահատուկ խնդիրներ դիտարկելիս ավագ դպրոցի շրջանավարտների ապագա արդյունաբերական, գիտական և հասարակական կյանքում:

Բազմակողմ միջառարկայական կապերի միջոցով որակապես նոր մակարդակով լուծվում են ոչ միայն ուսանողների վերապատրաստման, զարգացման և կրթության խնդիրները, այլև հիմք է դրվում իրականության բարդ խնդիրների համալիր տեսլականի, մոտեցման և լուծման համար: Այդ իսկ պատճառով միջառարկայական կապերը դպրոցականների վերապատրաստման և կրթության ինտեգրված մոտեցման կարևոր պայման և արդյունք են:¹⁷

¹⁶ St' u Art'ukhova, I. C. Ценности – цели подрастающего поколения [Текст] / И. С. Артукхова // Директор школы. – 2001.

¹⁷ St' u St' u Zdravomyслов, A. G. Потребность. Интересы. Ценности [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. уч. завед. / A. G. Здравомыслов. – М.: Мысль, 2005.

Մանկավարժական գրականության մեջ կան «միջառարկայական կապեր» կատեգորիայի 30-ից ավելի սահմանումներ. Այսպիսով, հեղինակների մի մեծ խումբ միջառարկայական կապերը սահմանում է որպես դիդակտիկ պայման, և տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպ են մեկնաբանում այս պայմանը: Օրինակ՝ միջառարկայական կապերը ծառայում են որպես ուսումնական գործընթացի արդյունավետության բարձրացման դիդակտիկ պայման (Ֆ. Պ. Սոկոլովա); միջառարկայական կապերը որպես դիդակտիկ պայման, որն ապահովում է հետևողական արտացոլում բնության մեջ գործող օբյեկտիվ հարաբերությունների դպրոցական բնագիտական առարկաների բովանդակության մեջ (Վ.Ն. Ֆեդորովա, Դ.Մ. Կիրյուշկին):¹⁸

Միջառարկայական կապերը բնութագրվում են առաջին հերթին իրենց կառուցվածքով, և քանի որ առարկայի ներքին կառուցվածքը ձև է, կարելի է առանձնացնել կապերի հետևյալ ձևերը՝

1. ըստ առարկայի լուսաբանման
2. կազմը
3. ըստ գործողության ուղղության
4. ըստ ժամանակի գործոնի

Ելնելով ուսումնական առարկաների լայնությունից՝ առանձնանում են հետևյալ միջառարկայական կապերը.

ա) ներցիկլային - սրանք կապեր են կենսաբանության և այնպիսի առարկաների միջև, ինչպիսիք են ֆիզիկան, քիմիան,

աշխարհագրություն, էկոլոգիա, կյանքի անվտանգություն;

բ) միջցիկլի՝ գրականության, պատմության, ֆիզիկական դաստիարակության, աշխատանքային ուսուցման հետ,

մաթեմատիկա (հասվածային - որում օգտագործվում են միայն առանձին հասկացություններ.

բանալին - երբ ուսուցիչը ամբողջ դասի ընթացքում ապավինում է այլ գիտությունների գիտելիքներին,

ինտեգրված - երբ դասին հրավիրվում են առարկայական այլ ուսուցիչներ):

¹⁸ See 'u Handbook of Creativity / Ed. by R. J. Sternberg. Cambridge Univ. Press, 1999.

Ելնելով այն հանգամանքից, որ միջառարկայական կապերի կազմը որոշվում է ուսումնական նյութի բովանդակությամբ, ձևավորվող հմտություններով, կարողություններով և մտավոր գործողություններով, ապա ձևի հիման վրա կարելի է առանձնացնել միջառարկայական կապերի հետևյալ տեսակները՝ բովանդակային, գործառնական, մեթոդական. և կազմակերպչական:¹⁹

Իմաստալից կապերը, ըստ գիտական գիտելիքների կազմության, իրենց հերթին բաժանվում են.

ա) փաստացի (ընդհանուր փաստերի կապեր).

բ) հայեցակարգային (հասկացությունների փոխհարաբերությունները);

գ) տեսական (հիմնական սկզբունքների, տեսությունների և ուսմունքների մշակում).

դ) փիլիսոփայական (դիալեկտիկայի կատեգորիաների և օրենքների ճշգրտում և ընդհանրացում).

ե) գաղափարական (գիտության կրթական ասպեկտների համակարգված բացահայտում):

Ուղղության առումով միջառարկայական կապերը բաժանվում են միակողմանի, երկկողմանի և բազմակողմանի: Այս բոլոր տեսակի միացումները կարող են լինել ուղիղ (գործել մեկ ուղղությամբ) և հակադարձ, կամ վերականգնող, երբ դրանք գործում են երկու ուղղությամբ՝ առաջ և հետադարձ: Օրինակ՝ ուղղակի միակողմանի հաղորդակցություն, երկկողմանի հետադարձ կապ կամ վերականգնող հաղորդակցություն: Ուղղության միջառարկայական կապերը ցույց են տալիս.

1) արդյո՞ք միջառարկայական տեղեկատվության աղբյուրը հատուկ դիտարկվող կրթական թեմայի համար, որը ուսումնասիրվում է լայն միջառարկայական հիմունքներով, մեկ, երկու կամ մի քանի ակադեմիական առարկա է:

2) միջառարկայական տեղեկատվությունն օգտագործվում է միայն հիմնական ակադեմիական առարկայի ուսումնական թեման ուսումնասիրելիս (ուղղակի կապեր), կամ այս թեման նաև տեղեկատվության «մատակարար» է այլ թեմաների, դպրոցական ծրագրի այլ առարկաների համար (հետամնաց կամ վերականգնող կապեր):

¹⁹ Ст' u Волков, Б.С. Психология юности и молодости[Текст]: учебник для вузов / Б.С. Волков. – М.: Трикста, 2006.

Միջառարկայական կապերի երրորդ ձևում, ըստ ժամանակի գործոնի, առանձնանում են կապերի հետևյալ տեսակները՝ ժամանակագրական և ժամանակաչափական:

Ժամանակագրական են կապերը՝ ըստ դրանց իրականացման հաջորդականության: Քրոնոմետրիկ կապերը հիմնված են կապ առաջացնող տարրերի փոխազդեցության տևողության վրա:²⁰

Նախկին միջառարկայական կապերը, ինչպես նաև հարակից կապերը վերականգնելիս նպատակահարմար է օգտագործել բանավոր ուսուցման մեթոդներ: Նրանք ակտիվացնում են ուսանողների մտավոր գործունեությունը, նպաստում են նոր ձեռք բերված գիտելիքների և ուսանողների արդեն ունեցած գիտելիքների միջև ներքին կապի արագ հաստատմանը, անցում են ապահովում հայտնիից դեպի անհայտ, որի հիման վրա ուսանողները ձևավորում են արժեքային վերաբերմունք: Ճանաչողության գործընթաց; Բացի այդ, տարբեր երևույթների բացատրությունը մի քանի գիտությունների տեսանկյունից նպաստում է ուսանողների մոտ ինքնավստահության ձևավորմանը, մինչդեռ կոնկրետ փաստի վերաբերյալ տեսակետների լայնությունը հանդես է գալիս որպես ինքնարտահայտման միջոց: Կապակցված և խոստումնալից միջառարկայական կապեր հաստատելիս նպատակահարմար է օգտագործել այնպիսի դասավանդման մեթոդներ, ինչպիսիք են դիտարկումը, դիագրամների, գծագրերի, աղյուսակների, քարտեզների, տարբեր տեսողական միջոցների, սարքերի, գործիքների հետ աշխատելը: Սա ուսանողների մեջ սերմանում է աշխատանքի կատարման ստեղծագործական մոտեցման արժեքներ և նպաստում հանձնարարված առաջադրանքի նկատմամբ պատասխանատու վերաբերմունքի ձևավորմանը: Հիմնվելով առկա գիտելիքների վրա՝ նրանք վերլուծում են բջջում տեղի ունեցող գործընթացներն ու երևույթները: Սա խրախուսում է ուսանողներին ակտիվորեն ուսումնասիրել ուսումնասիրվող առարկան, ընդլայնել նախկինում ձեռք բերված գիտելիքները ֆիզիկայի և քիմիայի բնագավառում և զարգացնել տեսողական հիշողությունը և վերացական մտածողությունը: Միջառարկայական կապեր հաստատելիս անհրաժեշտ է լավ իմանալ դասավանդման յուրաքանչյուր մեթոդի առավելությունները և, կախված

²⁰ Sté u Dweck C. S. Self-Theories: Their Role in Motivation, Personality, and Development. MI., 1999.

ուսումնական թեմայից, ընտրել ամենաարդյունավետ մեթոդները: Միջառարկայական կապերի ժամանակին հաստատումը ուսանողներին ներգրավում է նոր նյութի մասին մտածելու գործընթացում: Այն պետք է լավ տեղավորվի դասի թեմայի մեջ և կատարի կարևոր մոբիլիզացնող գործառույթ: Նախկինում ձեռք բերված գիտելիքները հիշելը ցույց է տալիս ճանապարհը հայտնիից դեպի անհայտ. Դպրոցականները կազմում են «ելակետ», որտեղից սկսվում է նոր կենսաբանական նյութի իմացության ուղին, իսկ ուսանողները փորձում են գտնել խնդրի լուծման առավել ռացիոնալ ճանապարհը՝ այդպիսով ձևավորելով արժեքային կողմնորոշում դեպի ռացիոնալիզմը՝ որպես անձի շատ կարևոր հատկանիշ:²¹ Այսպիսով, ուսուցման գործընթացում ձևավորված արժեքային կողմնորոշումների շրջանակը մեծապես որոշվում է ուսուցչի կողմից միջառարկայական կապերի իրականացման համար օգտագործվող մեթոդներով և տեխնիկայով, որոնք թույլ են տալիս ուսանողներին ձևավորել աշխարհի ամբողջական պատկերացում և հոգեպես հարստացնել դեռահասի անհատականությունը:

²¹ Sté u Rokeach M. The nature of human values. N.Y., 1973.

Եզրակացություն

Աշխատանքի ընթացքում վերլուծվել է դեռահասների արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման խնդրի վերաբերյալ հոգեբանական, մանկավարժական, փիլիսոփայական և մեթոդական գրականություն: Դիտարկվել են «արժեքներ» և «արժեքային կողմնորոշումներ» հասկացությունների սահմանման հիմնական մոտեցումները: Արժեք ասելով, գիտնականները հասկանում են այն ամենը, ինչ մարդու համար ունի որոշակի նշանակություն, անձնական կամ սոցիալական նշանակություն: Արժեքը պատկերացում է, թե ինչն է կարևոր մարդու, խմբի, թիմի, հասարակության համար որպես ամբողջություն, մարդկանց համոզմունքներն ու նախասիրությունները՝ արտահայտված վարքագծով: Անձնական արժեքները բնութագրվում են բարձր տեղեկացվածությամբ, դրանք արտացոլվում են գիտակցության մեջ արժեքային կողմնորոշումների տեսքով և ծառայում են որպես մարդկանց միջև հարաբերությունների սոցիալական կարգավորման կարևոր գործոն: Արժեքային կողմնորոշումները մարդու ներքին կառուցվածքի ամենակարևոր տարրերն են, որոնք ամրագրված են անհատի կենսափորձով, նրա փորձառությունների ամբողջությամբ և սահմանազատելով տվյալ մարդու համար նշանակալից, էականը, աննշանից, անկարևորից:

Մանրամասն քննարկվել է նաև արժեքային կողմնորոշումների կառուցվածքի և դասակարգման հարցը: Բացահայտվել են սովորողների արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման առանձնահատկությունները. Բացի այդ, սովորողների արժեքային կողմնորոշումները ձևավորելիս հաշվի է առնվել կենսաբանության կրթական ներուժը, և առարկայի վերաբերյալ ուսումնական նյութի բովանդակությունը հանդես է եկել որպես դպրոցականների արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման միջոց, ինչպես նաև կարևորվել է միջառարկայական կապերի հաստատումն ու համակարգի ձևավորումը, որն է ավելի կարող է նպաստել դասվանդման ընթացքում սովորողների մոտ արժեհամակարգի ձևավորմանը:

Գրականության Ցանկ

1. Алексеев, В.Г. Ценностные ориентации личности и проблемы их формирования [Текст]: учеб. пособие / В.Г. Алексеев. – М.:
2. Артюхова, И.С. Ценности – цели подрастающего поколения [Текст] / И. С. Артюхова // Директор школы. – 2001.
3. Асташова, Н.А. Учитель: проблема выбора и формирования ценностей [Текст]: учебно-методическое пособие / Н.А. Асташева. – Воронеж: МОДЭК,
4. Байбородова, Л. В., Методика обучения биологии[Текст] / Л. В. Байбородова, Т. В. Лаптева. – М.: Владос, 2003.
5. Большая советская энциклопедия [Текст] / Глав. Ред. А.М. Прохоров. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1978.
6. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. уч. завед. /Л.И. Божович. – СПб.: Питер, 1998.
7. Бордовская, Н.В.Педагогика[Текст]: учебник для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – СПб.: Питер, 2000.
8. Богданова, О.С. Нравственное воспитание старшеклассников [Текст]: книга для учителя / О.С. Богданова, С.В. Черенкова. – М.: Просвещение, 1999.
9. Богуславский, М.В. Общечеловеческие и национальные ценностные ориентации отечественной педагогики [Текст] / М.В. Богуславский // Педагогика.-1998. - №7
10. Волков, Б.С. Психология юности и молодости[Текст]: учебник для вузов / Б.С. Волков. – М.: Трикста, 2006.
11. Зауторова, Э.В. Формирование нравственных ценностных ориентаций подростков средствами русской хоровой культуры [Текст]: Автореф. ..канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Э.В. Зауторова. – Вологда, 2002.
12. Здравомыслов, А.Г. Потребность. Интересы. Ценности [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. уч. завед. / А.Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 2005.
13. Карандашев, В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство [Текст]: практикум по психодиагностике /В.Н. Карандашев. - СПб.: Речь, 2004..
14. Allport G. The Nature of Personality: Selected Papers. Cambridge, 1950.

15. Brusilovsky P. User Moderlling and User Adapted Interaction. 1996. -V. 6 - №2-3. - P.89-129.
16. Dorner D. Die Logik des Misslingens. Strategisches Denken in komplexen Situationen. -Humburg: Rowohlt Verlag, 1992.
17. Dweck C. S. Self-Theories: Their Role in Motivation, Personality, and Development. MI., 1999.
18. Handbook of Creativity / Ed. by R. J. Sternberg. Cambridge Univ. Press, 1999.
19. Rokeach M. The nature of human values. N.Y., 1973.